

ROZDZIAŁ III

ZASADY POSTĘPOWANIA CYWILNEGO I JEGO PRZESŁANKI

§ 8. Zasady postępowania cywilnego

Postępowanie cywilne opiera się na pewnych założeniach, dla których określenia przyjęła się w nauce prawa nazwa: **zasady postępowania cywilnego**. Owe zasady powstały w wyniku funkcjonowania **praktyki sądowej** i stanowią podstawę do konstruowania unormowań w zakresie działalności podmiotów postępowania cywilnego.

Znaczenie tych zasad przejawia się w tym, że oddziałują one na poszczególne instytucje procesowe uregulowane w Kodeksie i stanowią **istotne wskazania interpretacyjne** tych instytucji procesowych.

Zmiana ustroju politycznego w Polsce, dokonana ustawą z 29.12.1989 r. (Dz.U. Nr 75, poz. 444 ze zm.) o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej każe inaczej spojrzeć na dotychczas wypracowane przez naukę zasady postępowania cywilnego. Wspomniana ustawa, tzw. nowela grudniowa zerwała z ideą państwa socjalistycznego i stworzyła w Polsce, zgodnie z ideałami liberalno-wolnościowymi, ustrój demokratyczno-parlamentarny. Ustrój ten został utrwalony w Konstytucji RP z 2.4.1997 r. (Dz.U. Nr 78, poz. 483 ze zm. i ze sprost.). Zaakcentowanie tej okoliczności jest istotne, gdyż źródła zasad postępowania cywilnego tkwią silnie w konstytucyjnych zasadach ustrojowych.

Należy jednak **rozzróżnić zasady ustrojowe od polityki**, od której wpływów prawo jest i powinno być wolne.

Jeżeli zatem spojrzeć na omawiane zasady z powyższego punktu widzenia, to okazuje się, że wiele dotychczasowych zasad straciło swoją aktualność (np. zasada ochrony własności społecznej) lub musi być inaczej interpretowane (np. zasada tzw. prawdy obiektywnej, zasada kontradiktoryjności). Wpływ zarówno na kształtowanie się, jak i interpretację zasad postępowania posiadają również międzynarodowe akty prawne, których Polska jest sygnatariuszem, w tym również Konwencja

o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie 4.11.1950 r. (Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 ze zm.).

Mając na uwadze dokonane wyżej spostrzeżenia, do najważniejszych **zasad polskiego postępowania cywilnego** należy zaliczyć:

- 1) zasadę prawa do sądu;
- 2) zasadę prawdy;
- 3) zasadę równości stron;
- 4) zasadę dyspozytywności (rozporządzalności);
- 5) zasadę kontradiktoryjności;
- 6) zasadę jawności;
- 7) zasadę bezpośredniości;
- 8) zasadę ustności;
- 9) zasadę koncentracji materiału procesowego;
- 10) zasadę formalizmu procesowego.

Wymienione naczelne zasady postępowania cywilnego nie stanowią zamkniętego katalogu.

I. Zasada prawa obywateli do sądu

Zasada prawa obywateli do sądu jest ogólną zasadą wymiaru sprawiedliwości i wywodzi się z generalnej zasady konstytucyjnej stwierdzającej, że Rzeczpospolita Polska jest demokratycznym państwem prawnym (art. 2 Konstytucji RP) i jest statuowana wprost w art. 45 ust. 1 Konstytucji RP, według którego każdy ma prawo do sprawiedliwego i jawnego rozpatrzenia sprawy bez nieuzasadnionej zwłoki przez właściwy, niezależny, bezstronny i niezawisły sąd. Owa zasada wyrażona jest również w art. 6 ust. 1 EKPC, według którego każdy ma prawo do sprawiedliwego i publicznego rozpatrzenia jego sprawy w rozsądnym terminie przez niezawisły i bezstronny sąd ustanowiony ustawą, przy rozstrzyganiu o jego prawach i obowiązkach o charakterze cywilnym.

Na gruncie postępowania cywilnego omawiana zasada oznacza, że **państwo ma obowiązek zapewnić każdej jednostce skuteczną możliwość skierowania swojej sprawy na drogę postępowania cywilnego**.

Należy podkreślić, że prawo do rzetelnego procesu sądowego zajmuje tak ważne miejsce, iż nie jest dopuszczalna, pod reżimem zasady rządów prawa, jakakolwiek wykładnia ścieśniająca to prawo. Prawo do sądu oznacza też obowiązek sądów rozpoznawania spraw skierowanych na drogę postępowania cywilnego w **rozsądnym terminie**. Chodzi o to, aby żaden obywatel nie oczekiwał nadmiernie na rozpoznanie i zakończenie jego sprawy.

Jedną z barier, które mogą skutecznie przeciwdziałać zasadzie prawa do sądu, są wysokie **koszty sądowe**. Mogą one bowiem uniemożliwić stronie gorzej sytuowanej materialnie wniesienie swojej sprawy do sądu celem jej rozpoznania i wydania orze-

czenia sądowego. W takich sytuacjach nie tylko prawem, lecz także obowiązkiem sądu jest – w zależności od okoliczności – całkowite lub częściowe zwolnienie strony od obowiązku ponoszenia kosztów sądowych, a nawet ustanowienie dla takiej strony adwokata lub radcy prawnego. Podkreślenia wymaga obowiązek sądu, gdyż w świetle zasady prawa do sądu, wywodzącej się z art. 2 Konstytucji RP i statutowanej w art. 45 ust. 1 Konstytucji RP oraz art. 6 ust. 1 EKPC, niedopuszczalna jest w tym względzie jakakolwiek dowolność.

Ustawa o kosztach sądowych w sprawach cywilnych w art. 94 i nast. normuje **instytucję zwolnienia od kosztów sądowych**. Właściwe stosowanie tej instytucji jest ściśle związane z zasadą prawa do sądu.

II. Zasada prawdy

Zasada prawdy należy do istotnych zasad postępowania cywilnego. Urzeczywistnienie tej zasady powinno objawiać się w wydaniu przez sąd orzeczenia zgodnego w konkretnej sprawie z rzeczywistym stanem rzeczy.

Do czasu transformacji ustrojowej w Polsce kreowano tzw. zasadę prawdy obiektywnej, jako związanej z podstawowymi zasadami socjalistycznego ustroju. Zewnętrznym objawem stosowania tej zasady była tzw. **nadopiekuńczość sądów**, polegająca na przesadnym działaniu z urzędu sądów I instancji (art. 232 w zw. z obecnie uchylonym art. 3 § 2 – przed nowelizacją w 1996 r.), a ówczesnych sądów rewizyjnych na uchylaniu orzeczeń sądów I instancji, jeżeli sąd z urzędu nie przeprowadził postępowania dowodowego. Ta praktyka niestety pokutuje do dzisiaj w wielu sądach.

Należy uznać, że ideałem jest wydawanie przez sądy **orzeczeń zgodnych z prawdą**. Jednak dążenie do tego ideału nie może przeradzać się w działanie sądu za strony procesowe. Wówczas bowiem łatwo sąd – z obiektywnego arbitra – może przekształcić się w uczestnika sporu stron. Pomagając jednej bądź drugiej stronie w gromadzeniu materiału dowodowego, sąd może ograniczyć swój obiektywizm przy rozstrzyganiu sporu. Ponadto, nadaktywność sądu godzi w zasady dyspozycyjności i kontradyktoryjności.

W rezultacie uznać trzeba, że owa inkwizycyjna działalność sądu (gromadzenie z urzędu materiału dowodowego) powinna być ograniczona do minimum, zwłaszcza kiedy strony reprezentowane są przez zawodowych pełnomocników (adwokatów i radców prawnych, a w sprawach własności przemysłowej także przez rzeczników patentowych oraz radców Prokuraturii Generalnej RP).

Dociekanie prawdy przez sądy w postępowaniu cywilnym powinno się ograniczać do:

- 1) przeprowadzenia dowodów zgłoszonych przez strony;
- 2) udzielenia stronom i uczestnikom postępowania występującym w sprawie bez adwokata, radcy prawnego, rzecznika patentowego lub radcy Prokuraturii Generalnej RP – w razie uzasadnionej potrzeby – niezbędnych pouczeń co do czynności procesowych (m.in. art. 5, 205² § 2 i art. 212 § 2), a stosownie do okolicz-

ności – zwrócenie uwagi na celowość ustanowienia pełnomocnika procesowego (art. 212, 210 § 2¹);

- 3) ewentualnego dopuszczenia dowodu niewskazanego przez stronę, jeżeli sąd powziął o nim wiadomość z akt sprawy lub oświadczeń stron.

Za powyższym stanowiskiem przemawia zrównanie wszystkich podmiotów postępowania cywilnego oraz wspomniane już powyżej zasady dyspozytywności i kontradiktoryjności.

W nowym stanie prawnym istotne znaczenie dla realizacji zasady prawdy, obok mechanizmu pouczeń, ma przepis art. 212 § 1 KPC, zgodnie z którym na rozprawie prowadzonej bez planu rozprawy sąd przez zadawanie pytań stronom dąży do tego, aby strony przytoczyły lub uzupełniły twierdzenia lub dowody na ich poparcie oraz udzieliły wyjaśnień koniecznych do zgodnego z prawdą ustalenia podstawy faktycznej dochodzonych przez nie praw lub roszczeń. W ten sam sposób sąd dąży do wyjaśnienia istotnych okoliczności sprawy, które są sporne.

III. Zasada równości stron

Zasada równości stron oznacza, że strony w postępowaniu cywilnym mają równe prawa procesowe, tzn. że każda ze stron posiada możliwość korzystania z jednakowych środków prowadzących do obrony swoich interesów w tym postępowaniu (*non debet actori licere quod reo non permittitur*). Omawiana zasada znajduje swoje źródło w art. 32 ust. 1 Konstytucji RP, według którego wszyscy są równi wobec prawa oraz mają prawo do równego traktowania przez władze publiczne.

W Kodeksie postępowania cywilnego wiele przepisów gwarantuje respektowanie tej zasady. Istotnym gwarantem zasady równości stron jest zasada wysłuchania stron (*audiatur et altera pars*), znajdująca swój wyraz w art. 210 § 1. Do grupy przepisów, w których pojawia się poszanowanie tej zasady, należą też takie przepisy, jak art. 149 § 2, art. 224 § 1, art. 214 § 1 i in.

Naruszenie zasady równości stron, przejawiające się w pozbawieniu strony możliwości działania, powoduje **nieważność postępowania**, którą sąd II instancji oraz sąd kasacyjny (Sąd Najwyższy) bierze pod rozwagę z urzędu (art. 379 pkt 5 w zw. z art. 378 § 2 i art. 398¹³).

IV. Zasada dyspozytywności (rozporządzalności)

Zasada dyspozytywności (rozporządzalności) przejawia się przede wszystkim w dwóch zasadach:

- 1) sąd nie wszczyna postępowania z urzędu, a jedynie na wniosek strony (*nemo iudex sine actor* – art. 321 § 1);
- 2) przedmiotem rozpoznawania przez sąd są tylko żądania zgłoszone przez strony (*ne eat iudex ultra petita partium*).

Od pierwszej zasady Kodeks przewiduje pewne wyjątki w postępowaniu nieprocesowym, w którym z mocy szczególnych przepisów może wszcząć postępowanie z urzędu (np. sąd opiekuńczy – art. 570).

Również, co do drugiej zasady, **wyjątek stanowią sprawy w postępowaniu odrębnym z zakresu prawa pracy**. Jeżeli bowiem pracownik dokonał wyboru jednego z przysługujących mu alternatywnie roszczeń, a zgłoszone roszczenie okaże się nieuzasadnione, sąd może z **urzędu** uwzględnić inne roszczenie alternatywne (art. 477¹).

W nauce rozróżnia się dyspozytywność (rozporządzalność) materialną i formalną. Pierwsza z nich polega na prawie do dysponowania przez strony swoimi prawami lub roszczeniami, będącymi przedmiotem rozpoznawania przez sąd. Rozporządzalność **formalna** zaś sprowadza się do rozporządzania czynnościami procesowymi oraz tokiem procesu.

W zasadzie należy uznać, iż strony w postępowaniu cywilnym mogą swobodnie dysponować swoimi prawami podmiotowymi, zarówno materialnoprawnymi, jak i procesowymi (*domini litis*). Kodeks wprowadzie dotychczas przewiduje i w tym względzie pewne ograniczenia w art. 203 § 4, według którego sąd uzna za niedopuszczalne cofnięcie pozwu, zrzeczenie się lub ograniczenie roszczenia tylko wtedy, gdy okoliczności sprawy wskazują, że wymienione czynności są sprzeczne z prawem lub zasadami współżycia społecznego albo zmierzają do obejścia prawa. Podobne uregulowanie zawiera art. 184 oraz art. 223 § 2 dotyczący ugody sądowej.

Na złożenie pisma przygotowawczego (procesowego) wymagana jest zgoda sądu w formie postanowienia.

Ograniczenie powyższe jest niezgodne z art. 2 i art. 45 ust. 1 Konstytucji RP, a ponadto stawia sąd, zamiast w roli bezstronnego arbitra, w roli „gospodarza procesu”, którym dotychczas były strony.

Należy jednak podkreślić, że ograniczenia praw strony do dysponowania (rozporządzania) swoimi sprawami w postępowaniu cywilnym stanowią wyjątki od zasady, którymi sąd powinien posługiwać się bardzo rozważnie i tylko w szczególnych wypadkach.

V. Zasada kontradiktoryjności

Zasada kontradiktoryjności (sporności) należy do podstawowych zasad procesu cywilnego. Przeciwwstawieniem tej zasady jest zasada inkwizycyjności.

Klasyczna zasada kontradiktoryjności przejawia się w tym, że sąd rozstrzyga sprawę **wyłącznie na podstawie dowodów przeprowadzonych na wniosek stron procesowych**. Natomiast sam sąd nie przejawia własnej inicjatywy w gromadzeniu materiału dowodowego (*onus probandi*).

Druga z tych zasad – zasada inkwizycyjności, nakłada na sędziego obowiązek poszukiwania i przeprowadzenia dowodów, zmierzających do ustalenia stanu fak-

tycznego rozpoznawanej sprawy. Uznać trzeba, że obie te zasady w swoich skrajnych formach nie powinny być stosowane. Za słuszne należy uznać, aby sąd mógł oprzeć się na **faktach powszechnie znanych** (art. 228 § 1), na **faktach znanych sądowi urzędowo** oraz **faktach, o których informacja jest powszechnie dostępna** (art. 228 § 2). Sąd uprawniony jest do dopuszczenia dowodu niewskazanego przez strony (art. 232 *in fine*).

Przepis ten należy tak tłumaczyć, że sąd może przeprowadzić dowód z urzędu jedynie wtedy, kiedy powziął o nim wiadomość z akt sprawy lub z oświadczeń stron. W przeciwnym wypadku sąd zatraciłby atrybut obiektywnego arbitra, rozstrzygającego toczący się pomiędzy stronami spór.

Prowadzenie dowodów z urzędu należy wykluczyć, jeżeli strony reprezentowane są przez zawodowych pełnomocników (adwokatów, radców prawnych, rzeczników patentowych i radców Prokuraturii Generalnej RP).

VI. Zasada jawności

Zasada jawności znajduje swoje umocowanie w art. 45 Konstytucji RP, który stanowi, że rozpoznawanie spraw przed wszystkimi sądami Rzeczypospolitej Polskiej odbywa się jawnie. Wyłączenie jawności rozprawy może nastąpić ze względu na moralność, bezpieczeństwo państwa i porządek publiczny oraz ze względu na ochronę życia prywatnego stron lub inny ważny interes prywatny. Wyrok jednak ogłaszany jest publicznie.

Jawność postępowania sądowego stanowi **jedną z gwarancji bezstronności sędziego, a w konsekwencji gwarancji rzetelnego prowadzenia procesu**.

Znalazła ona także odzwierciedlenie w art. 42 § 2 PrUSP, według którego sądy rozpoznają i rozstrzygają sprawy w postępowaniu jawnym. Natomiast rozpoznanie sprawy w postępowaniu niejawnym lub wyłączenie jawności postępowania jest dopuszczalne jedynie na podstawie przepisów ustaw (art. 42 § 3 PrUSP). Zasada jawności została wprowadzona przez ustawodawcę w art. 9 i 525 KPC, stanowiących ogólnie, że rozpoznawanie spraw odbywa się jawnie, chyba że przepis szczególny stanowi inaczej. Strony i uczestnicy postępowania mają prawo przeglądać akta sprawy i otrzymywać odpisy lub wyciągi z tych akt.

Treść protokołów i pism może być także udostępniana w postaci elektronicznej za pośrednictwem systemu teleinformatycznego obsługującego postępowanie sądowe (system teleinformatyczny) albo innego systemu teleinformatycznego służącego udostępnianiu tych protokołów lub pism (art. 9 § 1).

Strony i uczestnicy postępowania **mają prawo do otrzymania z akt sprawy zapisu dźwięku albo obrazu i dźwięku**, chyba że protokół został sporządzony wyłącznie pisemnie. Przewodniczący wydaje z akt sprawy zapis dźwięku, jeżeli wydaniu zapisu obrazu i dźwięku sprzeciwia się ważny interes publiczny lub prywatny (art. 9 § 2).

Jeżeli posiedzenie odbyło się przy drzwiach zamkniętych strony i uczestnicy postępowania mają prawo do otrzymania z akt sprawy jedynie zapisu dźwięku (art. 9 § 3).

Przez **jawność postępowania** cywilnego należy rozumieć:

- 1) jawność wobec uczestników postępowania;
- 2) jawność wobec osób postronnych.

Kodeks wprowadza ograniczenia zasady jawności w postępowaniu cywilnym wobec jego uczestników poprzez tzw. **posiedzenia niejawne**, w których nie biorą oni w zasadzie udziału. Na posiedzenia niejawne bowiem mają wstęp **tylko osoby wezwane** (art. 152 *in fine*). W dotychczasowym stanie prawnym na tych posiedzeniach sąd rozstrzyga problemy tzw. wpadkowe (np. odnośnie do sprawdzenia wartości przedmiotu sporu – art. 25 § 1) lub dotyczące biegu sprawy (odrzućcie pozwu, umorzenie postępowania lub np. oznaczenie sądu, przed którym należy wytoczyć powództwo – art. 45).

W obecnym stanie prawnym znaczenie posiedzeń niejawnych znacznie wzrosło, co jest problematyczne z perspektywy realizacji zasady jawności. Zgodnie z ogólną regułą wyrażoną w art. 148 § 3 KPC sąd może wydać postanowienie na posiedzeniu niejawnym. Jednocześnie wprowadzono szereg przypadków, w których istnieje możliwość wydania rozstrzygnięcia merytorycznego na posiedzeniu niejawnym, czego przykładem jest:

- 1) art. 191¹ – sąd może oddalić oczywiście bezzasadne powództwo na posiedzeniu niejawnym, nie doręczając pozwu osobie wskazanej jako pozwany ani nie rozpoznając wniosków złożonych wraz z pozwem;
- 2) art. 339 § 1 – sąd może wydać wyrok zaoczny na posiedzeniu niejawnym, gdy pozwany w wyznaczonym terminie nie złożył odpowiedzi na pozew;
- 3) art. 374 – sąd II instancji może rozpoznać sprawę na posiedzeniu niejawnym, jeżeli przeprowadzenie rozprawy nie jest konieczne;
- 4) art. 391¹ – rozpoznanie apelacji od wyroku wydanego na podstawie art. 191¹ (oczywista bezzasadność powództwa).

Inaczej przedstawia się sprawa jawności w **postępowaniu nieprocesowym**. W myśl art. 514 § 1, w postępowaniu tym rozprawa odbywa się w wypadkach wskazanych w ustawie. W innych wypadkach wyznaczenie rozprawy zależy od uznania sądu. Jednak mimo niewyznaczenia rozprawy sąd może przed rozstrzygnięciem sprawy wysłuchać uczestników na posiedzeniu sądowym lub zażądać od nich oświadczeń na piśmie. Z kolei jawność wobec osób postronnych, tj. osób, które nie są uczestnikami postępowania, polega na tym, że osoby pełnoletnie mają wstęp na salę sądową na posiedzenia jawne (art. 152). Jednak i tutaj Kodeks wprowadza pewne ograniczenia (np. art. 153, 427 i in.).

Dla jawności wewnętrznej znaczenie ma również możliwość utrwalania przez strony przebiegu posiedzeń. Jak stanowi art. 9² § 1 KPC, nie jest wymagane zezwolenie sądu na utrwalanie przez strony lub uczestników postępowania przebiegu posiedzeń i innych czynności sądowych, przy których są obecni, za pomocą urządzenia

rejestrującego dźwięk. Strony i uczestnicy postępowania uprzedzają sąd o zamiarze utrwalenia przebiegu posiedzenia lub innej czynności sądowej za pomocą urządzenia rejestrującego dźwięk. Sąd zakazuje stronie lub uczestnikowi postępowania utrwalenia przebiegu posiedzenia lub innej czynności sądowej za pomocą urządzenia rejestrującego dźwięk, jeżeli posiedzenie lub jego część odbywa się przy drzwiach zamkniętych lub sprzeciwia się temu wzgląd na prawidłowość postępowania.

VII. Zasada bezpośredniości

Celem zasady bezpośredniości jest, aby sąd, który ma wydać wyrok w danej sprawie, osobiście (bezpośrednio), zetknął się z całym materiałem sprawy, będącym podstawą orzekania. Konsekwencją zasady bezpośredniości jest to, że całe postępowanie dowodowe oraz rozprawa (rozprawy) odbywają się przed tym sądem, który orzeka w danej sprawie.

Jednak rygorystyczne stosowanie tej zasady nie jest w praktyce możliwe. Dlatego nasze prawo przewiduje od tej zasady pewne odstępstwa, o czym niżej.

Kamieniami węgielnymi zasady bezpośredniości w Kodeksie postępowania cywilnego są **dwa podstawowe nakazy**:

- 1) może być wydany jedynie przez sędziów, przed którymi odbyła się rozprawa poprzedzająca bezpośrednio wydanie wyroku (art. 323 w zw. z art. 316);
- 2) postępowanie dowodowe odbywa się przed sądem orzekającym (art. 235 w zw. z art. 210 i 216).

Pierwszy z wymienionych powyżej nakazów nie przewiduje żadnych wyjątków, gdyż i tak sama zasada bezpośredniości jest w owym nakazie stosowana w ograniczonym zakresie. Nie wymaga on bowiem, aby przez cały tok postępowania w danej sprawie brali udział ci sami sędziowie. Natomiast drugi nakaz, ze względów funkcjonalnych, przewiduje pewne wyjątki od zasady bezpośredniości.

I tak, ze względu na charakter dowodu albo wzgląd na poważne niedogodności lub niewspółmierność kosztów w stosunku do przedmiotu sporu, sąd orzekający może zlecić przeprowadzenie dowodu jednemu ze swych członków (**sędzia wyznaczony**) albo innemu sądowi (**sąd wezwany**).

Również **postępowanie przed sądem II instancji** oraz przed Sądem Najwyższym nosi charakter w zasadzie pośredni, a nie bezpośredni. Sądy te rozpoznają sprawę na podstawie materiału zebranego w postępowaniu w I instancji – art. 382 i 398²¹ w zw. z art. 382. Sąd II instancji w postępowaniu apelacyjnym może jednak przeprowadzić we własnym zakresie częściowe postępowanie dowodowe, które wówczas, wraz z materiałem zebrany przez sąd w postępowaniu w I instancji, stanowi podstawę orzekania (art. 382 w zw. z art. 386 § 4).

Omówione powyżej wyjątki od zasady bezpośredniości nie wywierają ujemnych skutków w zakresie orzekania. Podyktowane są dążeniem do minimalizowania kosztów postępowania oraz do przeciwdziałania przewlekaniu tego postępowania.

VIII. Zasada ustności

Zasada ustności wiąże się ściśle z zasadą bezpośredniości. Realizuje się ona bowiem poprzez ustną rozprawę, umożliwiającą sądowi orzekającemu bezpośrednie zetknięcie się zarówno ze stronami procesowymi, jak i materiałem sprawy.

Istota tej zasady sprowadza się do ustnej formy zapoznania się sądu z materiałem dowodowym i faktycznym stanem sprawy.

Przejawia się ona przede wszystkim w postanowieniach art. 210 § 1, według którego rozprawa odbywa się w ten sposób, że po wywołaniu sprawy – najpierw powód, a potem pozwany – zgłaszają ustnie swe żądania i wnioski oraz przedstawiają twierdzenia i dowody na ich poparcie.

Ponadto, każda ze stron jest obowiązana do złożenia oświadczenia co do twierdzeń strony przeciwnej dotyczących faktów. Strona jest przy tym obowiązana wyszczególnić fakty, którym zaprzecza (art. 210 § 2). Rozprawa obejmuje stosownie do okoliczności, postępowanie dowodowe i rozstrząsanie jego wyników (art. 210 § 3).

Omawiana zasada ustności nie może być stosowana zbyt rygorystycznie. Nie oznacza ona, iż cały tok postępowania przebiega w formie ustnej. Ogranicza się ona w zasadzie do **ustności rozprawy**. Zasada ustności nie podważa znaczenia pism procesowych składanych przez strony poza rozprawą (art. 125). Należy podkreślić, że **zasada ustności adresowana jest do stron procesowych**, a nie do sądu. **Sąd** bowiem swoje czynności procesowe wykonuje w **formie pisemnej** (wyroki, postanowienia, zarządzenia).

W obecnym stanie prawnym zasada ustności doznaje ograniczeń, czego przykładem jest przepis art. 226¹, który stanowi, że ilekroć ustawa przewiduje wysłuchanie stron lub innych osób, stosownie do okoliczności może się to odbyć przez wezwanie stron do złożenia odpowiednich oświadczeń na posiedzeniu albo wyznaczenie terminu do zajęcia stanowiska w piśmie procesowym lub za pomocą środków porozumiewania się na odległość, o ile dają one pewność co do osoby składającej oświadczenie.

IX. Zasada koncentracji materiału dowodowego

Celem zasady koncentracji materiału dowodowego jest **przeciwdziałanie przewlekaniu postępowania** i dążenie do tego, aby rozstrzygnięcie nastąpiło na pierwszym posiedzeniu, jeżeli jest to możliwe bez szkody dla wyjaśnienia sprawy (art. 6 § 1). To ostatnie kodeksowe zastrzeżenie jest bardzo istotne. Chodzi bowiem o to, aby szybkość postępowania nie wpływała ujemnie na jakość (sprawiedliwość) rozstrzygnięcia sądu.

Nasz Kodeks przyjął **mieszany system** koncentracji materiału dowodowego, a mianowicie system prekluzji i system dyskrecjonalnej władzy sądu, ze zdecydowaną przewagą tego ostatniego.

System prekluzji w naszym Kodeksie dotyczy w zasadzie **wniosków i zarzutów formalnych**. Na przykład zarzut zapisu na sąd polubowny oraz niewłaściwość sądu

dającą się usunąć za pomocą umowy, sąd bierze pod rozważę tylko wtedy, kiedy pozwany zgłosi go przed wdaniem się w spór co do istoty sprawy (art. 1165 § 1).

Jeżeli strony przed wszczęciem postępowania sądowego zawarły umowę o mediację sąd kieruje strony do mediacji na zarzut pozwanego zgłoszony przed wdaniem się w spór co do istoty sprawy (art. 202¹).

Realizacji zasady koncentracji materiału procesowego służy cały **szereg przepisów Kodeksu**, wyposażających **przewodniczącego** w odpowiednie **instrumenty procesowe**.

Przykładowo, przewodniczący może zarządzić przed pierwszym posiedzeniem wniesienie odpowiedzi na pozew lub także – w miarę potrzeby – wymianę przez strony dalszych pism przygotowawczych, przy czym oznaczy porządek składania pism, termin, w którym pisma należy złożyć, oraz okoliczności, które mają być wyjaśnione. W uzasadnionych przypadkach, w szczególności w sprawach zawiłych lub obrachunkowych, przewodniczący może zarządzić wymianę przez strony pism przygotowawczych, oznaczając porządek składania pism, terminy, w których pisma należy złożyć, i okoliczności, które mają być wyjaśnione (art. 205³ § 1). Na rozprawie prowadzonej bez planu rozprawy sąd przez zadawanie pytań stronom dąży do tego, aby strony przytoczyły lub uzupełniły twierdzenia lub dowody na ich poparcie oraz udzieliły wyjaśnień koniecznych do zgodnego z prawdą ustalenia podstawy faktycznej dochodzonych przez nie praw lub roszczeń. W ten sam sposób sąd dąży do wyjaśnienia istotnych okoliczności sprawy, które są sporne (art. 212 § 1). Jeżeli stworzono plan rozprawy, to jego treść jest konstruowana zgodnie z art. 205⁹, który w § 2 wskazuje, że w miarę potrzeby plan rozprawy może zawierać m.in.:

- 1) dokładne określenie przedmiotów żądań stron, w tym rozmiar dochodzonych świadczeń wraz z należnościami ubocznymi;
- 2) dokładnie określone zarzuty, w tym formalne;
- 3) ustalenie, które fakty i oceny prawne pozostają między stronami sporne.

Zasadnicze znaczenie dyscyplinujące mają postanowienia art. 4¹ i powiązanego z nim art. 226², odnoszące się do nadużycia prawa procesowego. Ten pierwszy przepis stanowi, że uprawnienia przewidzianego w przepisach postępowania stronom i uczestnikom postępowania nie wolno czynić użytku niezgodnego z celem, dla którego je ustanowiono (nadużycie prawa procesowego). Jednocześnie na podstawie art. 226² – ilekroć zachowanie strony w świetle okoliczności sprawy wskazuje na nadużycie przez nią prawa procesowego, sąd poucza ją o możliwości zastosowania wobec niej środków dyscyplinujących. W przypadku gdy sąd stwierdzi nadużycie przez stronę prawa procesowego, może w orzeczeniu kończącym postępowanie w sprawie:

- 1) stronę nadużywającą skazać na grzywnę;
- 2) niezależnie od wyniku sprawy, odpowiednio do spowodowanej tym nadużyciem prawa procesowego zwłoki w jej rozpoznaniu, włożyć na stronę nadużywającą obowiązek zwrotu kosztów w części większej, niż wskazywałby wynik sprawy, a nawet zwrotu kosztów w całości;

- 3) na wniosek strony przeciwnej:
 - a) przyznać od strony nadużywającej koszty procesu podwyższone odpowiednio do spowodowanego tym nadużyciem zwiększenia nakładu pracy strony przeciwnej na prowadzenie sprawy, nie więcej jednak niż dwukrotnie,
 - b) podwyższyć stopę odsetek zasądzonych od strony, której nadużycie spowodowało zwłokę w rozpoznaniu sprawy, za czas odpowiadający tej zwłoce, z tym że stopa może zostać podwyższona nie więcej niż dwukrotnie; przepisów o maksymalnej dopuszczalnej wysokości odsetek ustawowych za opóźnienie nie stosuje się.

Do środków dyscyplinujących strony w zakresie realizacji omawianej zasady należą uprawnienia sądu przewidziane w art. 103. Przepis ten stanowi, że niezależnie od wyniku sprawy sąd może nałożyć na stronę lub interwenienta obowiązek zwrotu kosztów wywołanych ich niesumiennym lub oczywiście niewłaściwym postępowaniem (§ 1). Dotyczy to zwłaszcza kosztów powstałych wskutek uchylenia się od wyjaśnień lub złożenia wyjaśnień niezgodnych z prawdą, zatajenia lub opóźnionego powołania dowodów (§ 2). Ponadto jeżeli strona:

- 1) pomimo wezwania do osobistego stawiennictwa nie stawiała się w celu udziału w czynności sądu i nie usprawiedliwiła swego niestawiennictwa;
- 2) w toku postępowania bez usprawiedliwienia nie stawiała się na posiedzenie mediacyjne pomimo wcześniejszego wyrażenia zgody na mediację – sąd może, niezależnie od wyniku sprawy, włożyć na tę stronę obowiązek zwrotu kosztów w części wyższej, niż nakazywałby to wynik sprawy, a nawet zwrotu kosztów w całości. O możliwości tej sąd poucza strony przy wezwaniu do osobistego stawiennictwa lub przy skierowaniu stron do mediacji.

X. Zasada formalizmu procesowego

Zasada formalizmu procesowego w odróżnieniu od zasady dowolności trybu postępowania (np. przed sądem polubownym tryb postępowania określają strony bądź sąd, jeżeli strony tego nie uczyniły – art. 1184 § 1 i 2) polega na zorganizowaniu pod względem formalnym postępowania cywilnego oraz czynności dokonywanych w tym postępowaniu przez jego podmioty. W myśl omawianej zasady, zarówno samo postępowanie, jak i czynności w nim dokonywane są pod względem formalnym określone przepisami prawa.

Aby dana czynność mogła wywrzeć zamierzone skutki prawne, powinna być w zasadzie dokonana w oznaczonej formie, miejscu i czasie. Do tego właśnie sprowadza się istota zasady formalizmu procesowego.

Forma czynności procesowych stron pod rygorem ujemnych skutków procesowych przewidziana jest w Kodeksie w licznych przepisach (np. art. 126, 187, 368). Jednak Kodeks w zasadzie łądzi ów formalizm procesowy poprzez możliwość usunięcia braków formalnych i dopiero w razie ich nieusunięcia w przepisany

terminie: nakazuje zwrot pisma (art. 130 § 1 i 2), odrzuca sprzeciw od wyroku zaocznego (art. 344 § 3), apelację (art. 373), skargę kasacyjną (art. 398⁶ § 1) i in.

Sąd II instancji odrzuca na posiedzeniu niejawnym skargę kasacyjną wniesioną po upływie terminu, skargę niespełniającą wymagań określonych w art. 398⁴ § 1, nieopłaconą oraz skargę, której braków nie usunięto w terminie lub z innych przyczyn niedopuszczalną. Również Sąd Najwyższy odrzuca skargę kasacyjną, która podlegała odrzuceniu przez sąd II instancji, albo zwraca ją temu sądowi w celu usunięcia dostrzeżonych braków (art. 398⁶ § 3).

W ten sposób po raz pierwszy w polskim prawie cywilnym procesowym została wprowadzona zasada braków formalnych nieusuwalnych skargi kasacyjnej.

Podstawowym **miejszem** dokonywania czynności procesowych jest **siedziba sądu**. Jednak dopuszczalne są też wyjątki od tej zasady (np. oddanie pisma procesowego w polskiej placówce pocztowej operatora wyznaczonego w rozumieniu ustawy z 23.11.2012 r. – Prawo pocztowe lub w placówce pocztowej operatora świadczącego pocztowe usługi powszechne w innym państwie członkowskim Unii Europejskiej jest równoznaczne z wniesieniem go do sądu – art. 165 § 2).

Kodeks określa także **czas** dokonywania niektórych czynności procesowych, wskazuje terminy dokonywania tych czynności (np. art. 394 § 2, art. 369 § 1). Nieotrzymanie terminów przez stronę pociąga za sobą ujemne skutki prawne (np. odrzucenie zażalenia, apelacji), gdyż czynność prawna podjęta przez stronę po upływie terminu jest bezskuteczna (art. 167). Rygor terminowości dokonywania czynności procesowych jest łagodzony poprzez przepisy umożliwiające przywrócenie uchybionego terminu w uzasadnionych wypadkach (art. 168 i nast.).

Czas dokonywania czynności procesowych limitowany jest:

- 1) czasem trwania postępowania w danej sprawie;
- 2) terminami ustawowymi;
- 3) terminami wyznaczonymi przez sąd (np. art. 373) lub przewodniczącego (np. art. 205³ § 1).

Pierwszy z tych warunków oznacza, iż dokonywanie ich przez podmioty postępowania cywilnego możliwe jest dopóty, **dopóki trwa dane postępowanie**. Drugi warunek powoduje, iż Kodeks określa terminy dla dokonywania niektórych czynności procesowych (np. terminy ustawowe z art. 328 § 1, art. 369 § 1 i in.).

Zasadą postępowania cywilnego jest, że czynności procesowe dokonane przez strony tego postępowania mogą być przez nie w sposób niczym nieskrępowany odwoływane. Niemniej jednak, **formalizm postępowania** polega również na tym, iż dokonane przez strony czynności procesowe nie mogą być przez nie odwołane, jeżeli wywołały skutki polegające na wydaniu przez sąd odpowiedniego orzeczenia, np. umorzenia postępowania lub wydania innego postanowienia. W nauce postępowania cywilnego sporne jest natomiast, czy przyczynę odwołania czynności procesowych mogą stanowić wady oświadczenia woli. Jakkolwiek przyjmuje się, że prawo procesowe ustanawia odmienne formy odwoływania czynności procesowych, to wielu zwolenników dopuszcza wady oświadczenia woli jako przyczynę uchylenia się

od skutków czynności procesowych dyspozytywnych, np. ugody sądowej, zrzeczenia się roszczenia lub uznania powództwa.

W końcu również czynności sądu noszące charakter rozstrzygający (np. wyroki) w zasadzie nie mogą być odwoływane przez sąd. Mogą być jedynie zmieniane lub uchylane przez sądy wyższej instancji w razie ich zaskarżenia przez stronę.

Wyjątek stanowi wyrok zaoczny oraz nakaz zapłaty w postępowaniu nakazowym i upominawczym bowiem, jeżeli po wydaniu wyroku zaocznego okaże się, że pozwany w chwili wniesienia pozwu nie miał zdolności sądowej, zdolności procesowej albo organu powołanego do jego reprezentowania, a braki te nie zostały usunięte w wyznaczonym terminie, zgodnie z przepisami Kodeksu, **sąd z urzędu uchyla wyrok zaoczny** i wydaje odpowiednie postanowienie (art. 343¹).

„Odpowiednim” postanowieniem w tym wypadku będzie postanowienie o odrzuceniu pozwu (art. 199 § 1 pkt 3 KPC) lub o zawieszeniu postępowania (art. 174 § 1 pkt 1 KPC).

Wyjątek również stanowi obowiązek sądu uchylenia nakazu zapłaty przez sąd, jeżeli po wydaniu nakazu zapłaty okaże się, że pozwany w chwili wniesienia pozwu nie miał zdolności sądowej, zdolności procesowej albo organu powołanego do jego reprezentowania, a braki te nie zostały usunięte w wyznaczonym terminie zgodnie z przepisami Kodeksu, sąd z urzędu uchyla nakaz zapłaty i wydaje odpowiednie postanowienie (art. 480² § 5).

§ 9. Przesłanki postępowania cywilnego

Przesłanki postępowania cywilnego to określone przez Kodeks **warunki, które muszą być spełnione, aby mogło ono zostać wszczęte, przeprowadzone i zakończone**. Odnoszą się one zatem również do poszczególnych faz i czynności tego postępowania.

Od przesłanek postępowania cywilnego rozpoznawczego (przesłanek procesu) należy wyraźnie odróżniać przesłanki merytoryczne (materialne) żądania powoda.

Przesłanki procesowe (formalne) decydują o **prawidłowym toku** postępowania, natomiast **przesłanki merytoryczne (materialne)** decydują o **osiągnięciu celu** danego postępowania, czyli dotyczą przedmiotu postępowania (np. legitymacja procesowa).

Brak przesłanki merytorycznej nie ma żadnego wpływu ani na bieg postępowania, ani na jego ważność lub prawidłowość, lecz prowadzi do oddalenia powództwa; wpływa więc na treść orzeczenia rozstrzygającego sprawę co do istoty.

W nauce prezentowane są różne stanowiska zarówno co do kryteriów podziału przesłanek procesowych, jak i co do ich istoty.

Przyjęto za *W. Siedleckim* poniżej opisany podział przesłanek.

I. Przesłanki bezwzględne

1. Przesłanki bezwzględne pozytywne

Przesłanki bezwzględne pozytywne to:

- 1) dopuszczalność drogi sądowej (art. 379 pkt 1);
- 2) jurysdykcja krajowa nieusuwalna (art. 1099);
- 3) zdolność sądowa stron (art. 379 pkt 2);
- 4) zdolność procesowa stron, a w jej braku zastępstwo tej strony przez przedstawiciela ustawowego albo – jeżeli stroną jest osoba prawna lub inna organizacja mająca zdolność sądową (art. 67) – działanie organu powołanego do jej reprezentowania (art. 379 pkt 2);
- 5) należyte umocowanie pełnomocnika strony, jeżeli strona działa w procesie przez pełnomocnika (art. 379 pkt 2).

2. Przesłanki bezwzględne negatywne

Przesłanki bezwzględne negatywne to:

- 1) zawiśnięcie sporu (art. 379 pkt 3);
- 2) powaga rzeczy osądzonej (art. 379 pkt 3);
- 3) skład sądu sprzeczny z przepisami prawa (art. 379 pkt 4);
- 4) udział w rozpoznaniu sprawy sędziego wyłączonego z mocy ustawy (art. 379 pkt 4);
- 5) niewłaściwość sądu rejonowego w sprawie należącej do właściwości sądu okręgowego, bez względu na wartość przedmiotu sporu (art. 379 pkt 6).

Istnienie przesłanki negatywnej lub brak przesłanki pozytywnej w nauce nazywa się także **przeszkodą procesową**.

II. Przesłanki względne

Do względnych przesłanek należą:

- 1) **przesłanki względne pozytywne:**
 - a) właściwy tryb postępowania (art. 201 i 202),
 - b) właściwość sądu poza wypadkiem przewidzianym w art. 379 pkt 6 KPC (art. 200 i 202);
- 2) **przesłanki względne negatywne:**
 - a) istnienie zapisu na sąd polubowny (art. 1165 § 1),
 - b) niezłożenie kaucji na zabezpieczenie kosztów procesu przez powoda-cudzoziemca (art. 1119) lub też powoda będącego współnikiem spółki z ograniczoną odpowiedzialnością (art. 295 § 2 KSH) lub spółki akcyjnej (art. 486 § 2 KSH),
 - c) immunitet dyplomatyczny pozwanego (art. 1111–1116).

Jak wynika z przedstawionego powyżej podziału, **bezwzględne przesłanki procesowe** są przesłankami **decydującymi o ważności procesu**, natomiast **względne przesłanki procesowe** są przesłankami **odnoszącymi się do prawidłowości tego procesu**.

Podział przesłanek procesowych na bezwzględne i względne następuje na podstawie kryterium skutku braku danej przesłanki dla postępowania. Otóż brak jakiegokolwiek bezwzględnej pozytywnej przesłanki procesowej lub też zaistnienie jakiegokolwiek przesłanki bezwzględnej negatywnej skutkuje **nieważnością postępowania**. Występowanie tych przesłanek sąd bierze pod rozagę z urzędu w każdym stanie postępowania.

Jeżeli chodzi zaś o przesłanki względne, to ujmując rzecz ogólnie, skutkują wszystkie, przewidziane ustawą następstwa procesowe, z **wyjątkiem** nieważności postępowania. Wszelkie braki w zakresie względnych przesłanek procesowych **mogą zostać usunięte** przez strony lub sąd.

Natomiast brak bezwzględnych przesłanek procesowych jest w zasadzie **nieusuwalny** w przypadku niedopuszczalności drogi sądowej i jurysdykcji krajowej nieusuwalnej. Pozostałe bezwzględne przesłanki procesowe mogą zostać usunięte (np. powaga rzeczy osądzonej – w wypadku uchylenia prawomocnego wyroku wskutek wznowienia postępowania; brak zdolności sądowej strony – wskutek uzyskania przez nią owej zdolności).

Zaznaczyć trzeba, że problematyka przesłanek procesowych należy do jednej z najbardziej spornych w nauce.